

Oksana Łozińska

Lwów, Narodowy Uniwersytet Lwowski im. Iwana Franki

Mimiczny portret strachu w polskiej i ukraińskiej frazeologii kinematycznej

Słowa kluczowe: związek frazeologiczny, znak mimiczny, konceptualizacja, struktura semantyczna, struktura formalna.

Przedmiotem niniejszego artykułu jest formalna oraz semantyczna analiza porównawcza polskich i ukraińskich związków frazeologicznych (dalej ZF) służących do określenia emocji strachu, których podstawą motywacyjną jest znak mimiczny.

We współczesnym językoznawstwie frazeologizmom używanym do nazwania emocji strachu poświęcono dużo uwagi. Na przykład badania polskich językoznawców I. Nowakowskiej-Kempnej (Nowakowska-Kempna 2000: 279–310) i A. Kiklewicza (Kiklewicz 2005: 7–25) oraz ukraińskiej badaczki O. Łewczenko (Łewczenko 2005: 105–118) opierają się na teorii fizjologicznych efektów emocji G. Lakoffa (Lakoff 1987). Wśród innych prac warto wymienić badania W. Użczenki (Użczenko 2003: 149–150) nad różnymi strukturalno-semantycznymi modelami konceptualizacji strachu, J. Pradida (Pradid 1997: 99–103, 2006: 56–58) nad semantyką ZF należących do grupy tematycznej «strach; przerażenie», O. Seliwanowej (Seliwanowa 2004: 83–124) nad kognitywno-semantycznymi aspektami frazeologizmów somatycznych, w tym służących do określenia strachu, A. Karaś (Karaś 2003: 27–35) nad językową konceptualizacją uczuć z grupy strachu na podstawie konstrukcji werbo-nominalnych, K. Tomczak (Tomczak 1994: 26–33) nad językowym obrazem strachu zawartym w ZF. Na gruncie polskim ukazała się drukiem praca zbiorowa *Przestrzenie lęku. Lęk w kulturze i sztuce XIX–XX wieku* (Sikorski, Sucharski (red.) 2006) poświęcona konceptualizacji lęku w języku, kulturze i sztuce.

W niniejszym artykule proponuje się analizę osobliwości określania emocji strachu przez ukraińskie i polskie ZF, których prototypem jest znak mimiczny. Uwzględnia się w trakcie tej analizy wzajemne relacje między dwoma typami komunikacji — werbalną i niewerbalną. Dlatego też zostaną przeanalizowane sposoby określania emocji strachu za pomocą środków komunikacji niewerbalnych (mimicznych) i werbalnych (frazeologicznych). Praca ma na celu: 1) porównanie dwóch typów komunikacji — werbalnej i niewerbalnej — w procesie konceptualizacji strachu przez ustalenie sposobu idiomatyzacji znaku mimicznego w tzw. mimicznym ZF; 2) systematyzację i analizę porównawczą polskich i ukraińskich mimicznych ZF służących do określania strachu, ustalenie specyfiki konceptualizacji emocji strachu przez ZF ukraińskie i polskie.

Analizą zostało objętych 29 frazeologizmów normatywnych (łącznie z wariantami), w tym 17 polskich i 12 ukraińskich, oraz 186 ich użyć innowacyjnych. Porównanie ukraińskich

i polskich ZF przeprowadzono na podstawie danych ze słowników frazeologicznych oraz ogólnych. Jako baza materiałowa służą także Narodowy Korpus Języka Polskiego (dalej NKJP) oraz Internet (zbadano 11 092 konteksty).

W ZF najwyraźniej — w porównaniu z innymi jednostkami językowymi — zarysowują się sposoby konceptualizacji rzeczywistości przez użytkowników języka. Językowe mechanizmy ZF stają się odzwierciedleniem percepcyjnych mechanizmów człowieka, czyli sposobów konceptualizacji przez ludzki umysł emocji, w tym emocji strachu. Mechanizmy te wypuklają percepcyjną (kognitywną) strukturę języka. Zakładamy, że w tak bliskich sobie językach jak polski i ukraiński sposoby konceptualizacji emocji strachu są podobne. Potwierdzenie lub obalenie tej tezy jest celem niniejszego artykułu.

Przez znak mimiczny, który stał się podstawą tworzenia frazeologizmów mimicznych, rozumiemy dynamiczny znaczący ruch widocznej części twarzy — oczu, brwi, czoła, policzków, nosa, ust i podbródka — i ruch jej mięśni, mający pewne znaczenie komunikacyjne. Natomiast znaki niewerbalne typu *kręcić głową* zaliczamy do gestów (według Wierieszczagin, Kostomarow 1983: 197–198), ponieważ w czasie ich realizacji zmienia się pozycja całej głowy.

Stopień frazeologizacji nominacji gestykulacyjnej (w tym także mimicznej), jak zaznacza rosyjski językoznawca G. Kriejdlin, jest wyższy od stopnia frazeologizacji luźnej grupy wyrazowej (Kriejdlin 2004: 288), ponieważ oprócz fizjologicznego — czysto utylitarnego ruchu mięśni twarzy — mimika ma charakter znakowy, kiedy to forma i treść łączą się na podstawie pewnej konwencji.

W celu wyłonienia polskich znaków mimicznych używanych do określania emocji strachu sięgnęliśmy do Słownika mimiki i gestów K. Jarząbek (Jarząbek 1994), który obecnie jest jedynym słownikiem kodyfikującym znaki kinetyczne Polaków. Zawiera on opis 177 znaków kinetycznych w układzie tematycznym. Niestety, słownik ten nie kodyfikuje żadnego znaku mimicznego służącego do określania emocji strachu. Słownik rosyjskiej badaczki A. Akiszyny (Akiszyna 1991) *Żesty i mimika w ruskiej rzezi kodyfikuje* natomiast trzy znaki niewerbalne tego typu w hasłach słownikowych *žmurit' glaza (mrużyć oczy)*; *smotriet' bolszymi glazami (patrzeć dużymi oczami)*, *brosat' kosoj wzglad (rzucić kose spojrzenie)* i podaje opis fizjologiczny tych znaków.

Większość badaczy zalicza emocję strachu — obok emocji radości, gniewu, zdumienia, smutku, ewentualnie też pogardy — do emocji podstawowych (nieświadomych). Białoruska językoznawczyni N. Mieczkowskaja (odwołując się do prac Darwina) pisze, że silne emocje oddziałują bezpośrednio na ciało: silna złość, radość i przerażenie wyrażają się poprzez ruchy, które uwarunkowane są nie wolą czy przyzwyczajeniem, lecz nadmiarem energii nerwowej (Mieczkowskaja 2004: 120–121).

Za teoretyczno-praktyczną podstawę wyodrębniania cech mimicznych wyrażających strach wybiera się w niniejszym badaniu teorię rosyjskiej psycholog W. Łabuńskiej. Stwierdza ona, że podczas komunikacji niewerbalnej w wyrażaniu jednej z sześciu wyodrębnionych przez nią emocji podstawowych bierze udział nie jeden tylko znak mimiczny, lecz kombinacja sześciu cech mimicznych, z których każda powtarza się przy realizacji różnych emocji; tylko swoiste ich połączenie staje się wyrażeniem ściśle określonej emocji (Łabuńska 1986: 23). Według W. Łabuńskiej, w komunikacji niewerbalnej dla emocji stra-

chu charakterystyczne jest wzajemne oddziaływanie i łączenie następujących cech mimicznych: 1) otwarte usta, 2) uniesione kąciki ust, 3) szeroko otwarte oczy bez widocznego błysku, 4) uniesione brwi i ich końce wewnętrzne, 5) poziome zmarszczki na czole, 6) statyczna twarz.

Przeprowadzona analiza ukraińskich i polskich ZF wykazuje odmienną realizację cech mimicznych w komunikacji niewerbalnej i werbalnej, czyli w mimice i we frazeologii mimicznym. Spośród sześciu wyliczonych przez W. Łabuńską cech mimicznych w strukturze ukraińskich i polskich ZF aktywizują się tylko trzy cechy mimiczne: «szeroko otwarte oczy» z «poziomymi zmarszczkami na czole», np.: *oczy wyszły/wylazły (komuś) na wierzch/z orbit; oczy dohory lizut'/'wylaziat'/'polizły/wylizły (u koho, komu, czyji)*, oraz «uniesione brwi i ich końce wewnętrzne», np. *(komus') browy polizły na łoba*. Reszta cech mimicznych okazała się nieistotna dla określania emocji strachu za pomocą środków frazeologicznych. K. Jarząbek (Jarząbek 1994: 162–163) we wspomnianym słowniku opisuje wspomniane wyżej dwa znaki mimiczne w hasłach słownikowych (*otwarcie szeroko oczu* i *uniesienie brwi*), zaznacza jednak, że służą one do wyrażania wyłącznie emocji zdziwienia. W słowniku zaś A. Akiszyny (Akiszyna 1991: 20–21), w hasle słownikowym *smotriet'/'posmotriet', gladiet'/'pogladiet' bolszymi/krugłymi glazami (patrzeć wielkimi/okrągłymi oczami)*, wspomina się o wyrażaniu: zdziwienia; nierozumienia, nieufności; szczególnego zainteresowania; radości, zachwyty; strachu, przerażenia.

Przy określaniu emocji strachu w strukturze ZF zostało zrealizowanych pięć dodatkowych cech mimicznych, o których nie wspomina w swojej pracy W. Łabuńska. Cechy te wymownie odzwierciedlają emocję strachu, a zatem są charakterystycznymi cechami emocjonalnej mimiki Polaków i Ukraińców, np.: 1) «dynamiczna twarz»: *(ktoś) wykrzywia twarz w śmiertelnym lęku; twarz się (komuś) wydłuża; (chtsos') [až] minytsia/pereminywsia na łyci/ w łyci/na obłyczci*; 2) «dynamika oczu»: *oczy uciekają (komuś) w głęb; (chtsos') wodyt' oczyma (dosłownie: (ktoś) wodzi oczyma)*; 3) «drżenie brody»: *broda latał/chodził/trzęsie się (komuś) ze wzruszenia*; 4) «oczy wyrażające strach»: *aż oko wjane* (dosłownie: *aż oko więdnie*); 5) «błysk oczu»: *oczy zamigotały (komuś) strachem*.

Wiele ZF wraz z założonymi w ich strukturze cechami mimicznymi służy do określenia nie tylko jednej konkretnej emocji, lecz dwóch, trzech emocji lub zawiera w swojej strukturze semantycznej jakieś inne odcienie znaczeniowe, np.: ZF *(ktoś) postawi/stawia oczy w ślup, oczy stanęły komuś w ślup* służą do określenia nie tylko przerażenia, lecz także zdumienia, *oczy wyszły (komuś) z orbit* — do określenia strachu, zdziwienia, gniewu, *(ktoś) wybałusza oczy* — do określenia zdumienia, zainteresowania, uwagi, przerażenia, podziwu. Niektóre jednak spośród frazeologizmów, te, które oparte są na najbardziej znaczących znakach mimicznych Polaków, służą do określenia tylko jednej konkretnej emocji, np. cechy mimiczne «dynamika twarzy» i «dynamika oczu» w strukturze ZF *(ktoś) wykrzywia twarz w śmiertelnym lęku* oraz *oczy uciekają (komuś) w głęb* służą tylko do określenia strachu. Najwymowniejszym znakiem mimicznym Ukraińców, służącym tylko do wyrażenia strachu, jest «oczy wyrażające strach» w strukturze ZF *aż oko wjane* (dosłownie: *aż oko więdnie*).

Cechy mimiczne zawarte w strukturze ZF można nazwać stereotypami mimicznymi, ponieważ ujawniają one nie tylko znaczenie mimicznych środków komunikacji, lecz także właściwe użytkownikom języka polskiego i ukraińskiego sposoby przekazywania stanów emo-

cyjonalnych. Wieloznaczność mimicznych środków komunikacji, realizujących się w strukturze ZF, powoduje jeszcze większą rozbudowę znaczenia ZF. Na przykład znak mimiczny «otwarcie szeroko oczu» stanowi przejaw zdziwienia (Jarząbek 1994: 162), a ZF (*ktoś wybalusza/wytrzeszcza oczy/gały/słepia*) używany jest do określenia nie tylko zdziwienia, lecz także zaciekawienia, niedowierzania, podziwu, przerażenia itp., mając znaczenie ‘ktoś intensywnie się komuś, czemuś przygląda; ktoś patrzy z wielką uwagą, zaciekawieniem, zdziwieniem, niedowierzaniem’ (WSF) / (posp.) ‘ktoś wytrzeszcza oczy, zazw. ze zdumienia, podziwu, przerażenia itp.’ (WSFJP). ZF *oczy wyszły (komuś) z orbit* o znaczeniu (raczej pot.) ‘ktoś otworzył szeroko oczy pod wpływem nagłych emocji np. gniewu lub przerażenia’ (ISJP) / ‘ktoś jest czymś zaskoczony, zdumiony, przerażony’ (USJP i WSFPWN) służy do określenia nie tylko zdziwienia (w tym także: zaskoczenia — 13 kontekstów, zdziwienie z podziwem — 6 kontekstów), lecz także strachu (20 kontekstów), zakrzuszenia się (13 kontekstów), gniewu (4 konteksty), bólu (1 kontekst), opicia się (1 kontekst).

W wyniku porównania polskich i ukraińskich ZF wyodrębniamy ich dwa główne typy: 1. ZF bardzo sobie bliskie strukturalnie oraz semantycznie; 2. ZF różniące się strukturalnie i/lub semantycznie.

Przy porównaniu polskich i ukraińskich ZF nie znaleziono jednak żadnego wypadku całkowitej zbieżności strukturalno-semantycznej ZF (typ 1). Wśród ZF mających u podstaw znak mimiczny «szeroko otwarte oczy» z «poziomymi zmarszczkami na czole», lecz różniących się od siebie na poziomie leksykalnym i/lub semantycznym, i/lub obrazowym, i/lub gramatycznym, i/lub stylistycznym (typ 2), wyodrębniamy trzy grupy:

1) ZF służące do określenia emocji strachu, czyli podobne semantycznie, które zawierają ten sam obraz, przekazany za pomocą leksemów odpowiadających sobie w dwu językach — tzw. najbliższe odpowiedniki;

2) ZF zawierające ten sam obraz, przekazany za pomocą leksemów odpowiadających sobie w dwu językach, ale bez semu ‘strach’ w jednym z języków (bez tożsamości semantycznej ZF);

3) ZF określające emocję strachu, czyli tożsame semantycznie, niemające jednak odpowiedników formalnych w innym języku, a cechę mimiczną jako prototyp tego ZF trudno jest zidentyfikować.

W ramach pierwszej podgrupy znajdują się warianty ukraińskich i polskich ZF używanych na określenie emocji strachu, które zawierają ten sam obraz, przekazany za pomocą leksemów odpowiadających sobie pod względem semantycznym, obrazowym i strukturalnym w obu językach.

Porównując polski i ukraiński ZF *oczy/(posp.) ślepia/gały wyszły/wylazły* itp. (*komuś*) *na wierzch/z orbit* ‘ktoś jest czymś zdumiony, zaskoczony, przerażony’ (USJP i WSFPWN) i *oczi/(wulg.) ban’ky na łob/na łoba/(rzadko) dohory/nawerch lizut’/wylaziat’/polizły/wylizły (u koho, komu, czyji)* 1) ‘ktoś jest czymś zaskoczony, zdumiony’; 2) ‘ktoś bardzo fizycznie się natęży, ciężko pracuje, jest zmęczony’; 3) ‘ktoś czuje strach, lęk itp. z powodu czegoś’; 4) ‘(rzadko) bardzo silnie, z napięciem itp.’ (FSUM) wyodrębniamy wspólne semy: ‘zdziwienie’, ‘strach’. Znaczenie ukraińskiego ZF jest jednak bogatsze o cechy znaczeniowe: ‘napięcie fizyczne’, ‘ciężka praca’, ‘zmęczenie’.

Porównanie tych dwu ZF przeprowadzamy, wyodrębniając polskie i ukraińskie warianty, które są najbliższe sobie pod względem semantycznym i formalnym.

A. Za formalnie najbliższe sobie uważamy ZF *oczy wylazły (komuś) na wierzch* (USJP i WSPFPWN) i *oczy nawerch wylizły (u koho/komu/czyji)* (FSUM). Opierając się na jednakowym obrazie i mając jednakowy skład leksykalny, te ZF różnią się tylko schematem syntaktycznym.

B. Porównanie wariantów ZF *oczy wyszły/wylazły (komuś) na wierzch* i ukraińskiego ZF *oczy dohory lizut' /wylaziat' /polizły/wylizły (u koho, komu, czyji)* (FSUM) wykazuje następujące różnice: niejednakowy schemat syntaktyczny oraz odmienne człony *na wierzch* — *dohory (do góry)*, *wyjsć — polizty (poleźć)*, które można uznać za synonimy. Skodyfikowana w słownikach frazeologicznych i ogólnych różnica między aspektem polskich i ukraińskich członów czasownikowych *wyszły/wylazły* (dk, czas przeszły) i *wylizły/wyjszły* (dk, czas przeszły) — *lizut' /wylaziat'* (ndk, czas terażniejszy) nie znalazła potwierdzenia w kontekstach, ponieważ polski ZF może również być używany z członami *wyłażą/wychodzą* (ndk, czas terażniejszy), np.: *Wy-smarowana taką maścią czarodziejka robi się tak piękna i czarowna, że oczy na wierzch wy-łażą¹* oraz *Chinki nie są ładne, ale jak się ładna znajdzie, to oczy na wierzch wychodzą²*.

C. Warianty ZF *ślepia/gały wyszły/wylazły (komuś) na wierzch* i *ban'ky dohory/nawerch lizut' /wylaziat' /polizły/wylizły (u koho, komu, czyji)* są zbudowane na zasadzie opozycji polskiego i ukraińskiego członu nacechowanego stylistycznie *ślepia/gały* — *ban'ky*, przekazującego ocenę negatywną.

D. Warianty ZF *oczy wylazły (komuś) z orbit* i ZF *oczy na łob/na łoba wylizły (komu/ u koho/czyji)* zawierają różny obraz, przekazany za pomocą różnych komponentów: *z orbit* — *na łob (na czoło)*.

Należy podkreślić, że komponent *z orbit* obecny jest w innym ukraińskim ZF *oczy mało ne wyskakujut' /ne wyskoczat' z hołowy/z łoba/z orbit* itp. (*u koho, komu*) 'ktoś bardzo pilnie, z napięciem, w podnieceniu itp. patrzy na kogoś, coś' (FSUM), który, według skodyfikowanego w słowniku znaczenia, nie odnosi się do strachu. Mimo to, jak potwierdzają konteksty internetowe, frazeologizm ten bywa używany również na określenie tej emocji, np.: *Kum stojit' jak zakopały, oczy wyjszły iz orbit: «Szczō za firma? Jak zowet'sia? Każy!»³*; *Kryżanyj zach skuwaw mene. Ja widczuw, jak wołossia w mene na hołowi staje dybom, oczy wylizajut' iz orbit, a jazyk derewjanije⁴*; *Łyszen'ko, kudy ce moji nieszczasni łapy znou wtrapyły? Hołowa rudoho, zda-wałosia, obertalasia na wsi 360, a oczy łed' ne powyskakuwały z orbit⁵*.

Nieco inny obraz tworzą komponenty *wywesty (wyprowadzić)* i *na łob (na czoło)* w strukturze ZF (*szczos'*) *wyweło oczy na łob/na łoba (komus')* 'ktoś poczuł silny strach, ból itp.' (FSUM).

¹ <http://wiedzmin.wikia.com/wiki/Glamarye>, (dostęp: 10 września 2012), ponad 10 kontekstów z komponentem *wyłażyć*.

² <http://www.asakonishi.com/aj/pekin/index.htm> (dostęp: 10 września 2012), ponad 10 kontekstów z komponentem *wychodzić*.

³ *Kum stoi jak przykuty, oczy wyszły z orbit: «Co za firma? Jak się nazywa? Mów!»* (<http://zolochev.nm.ru/rudencov.htm>, dostęp: 12 kwietnia 2010).

⁴ *Lodowate przerożenie skulo mnie. Poczulem, jak włosy na mojej głowie stają dęba, oczy wyłażą z orbit, a język drętwieje* (<http://ae-lib.org.ua/texts/doylehislastbowua.htm>, dostęp: 12 kwietnia 2010).

⁵ *Nieszczęście, dokąd to moje nieszczęsne łapy znów trafiły? Głowa rudego, wydawało się, obracała się o 360 [stopni], a oczy ledwo nie powyskakiwały z orbit* (<http://gak.com.ua/creatives/1/8652>, dostęp: 12 kwietnia 2010).

Użytkownikiem języka polskiego nie jest całkiem obcy obraz odzwierciedlony w wariacie ukraińskiego ZF *oczy na łob/na łoba wylizły (komu/u koho/czyji)*. Potwierdzają to konteksty: *Chwyciłem, zgniotłem — oczy na łeb mu wybiegły!*⁶⁾ i *mały, bładny, suchy Kazio, który się zgrał w nocy i kwaśny był jak ocet, podbiegł zapalczywie ku karemu. Skoczył raźnie, ale gdy siadł na niego, oczy mu na łeb wyparło, usta się ścięły, dęba się spiął koń pod nim, potem dał szczupaka!*⁷⁾.

Inne przykłady tzw. najbliższych odpowiedników (czyli polskich i ukraińskich ZF używanych na określenie strachu, które zawierają ten sam obraz, przekazywany za pomocą podobnych leksemów) to ZF (*ktoś*) *wybałusza* *oczy* i (*chtos'*) *wywaływ/wyriaczyw/wywaluje/wyriaczuje/wytriszczaje/wyłupluje* *oczy (na koho)*. Po porównaniu znaczeń tych ZF 'ktoś wytrzeszcza oczy, zazwyczaj ze zdumienia, podziwu, przerażenia itp.' (WSFJP) i 'ktoś szeroko otworzył oczy (ze zdumienia, lęku itp.); ktoś patrzy nie odrywając wzroku' (FSUMU) wyodrębniamy dwa wspólne semy: 'zdumienie', 'strach'; semy różne to: w polskim ZF — 'podziw', a w ukraińskim — 'bacznie'. W polskiej definicji słownikowej — w odróżnieniu od analizowanej definicji ukraińskiej — brak wariantu z czasownikiem w czasie przeszłym i w aspekcie dokonanym, natomiast jest on obecny w tekstach, np.: *Na widok, opartego o ścianę, przerażonego Karola, wybałuszył oczy*⁸⁾. W ukraińskim wariacie ZF zawarte zostały inne niż w polskim ZF komponenty: ukraińskie człony czasownikowe *wywałyty (wywalić)/wyriaczyty (szeroko otworzyć)* wobec polskich *wytrzeszczyć/wybałuszyć* oraz komponent *ban'ky*, który jest stylistycznie nacechowanym odpowiednikiem komponentu *oczy*.

W ramach drugiej podgrupy polskich i ukraińskich odpowiedników frazeologicznych rozpatrujemy ZF zawierające ten sam obraz, przekazany za pomocą podobnych leksemów, który jednak w jednym z języków nie służy do określania strachu (czyli nie ma w tym wypadku tożsamości semantycznej).

Zgodnie z definicjami słownikowymi ZF (*ktoś*) *robi/zrobi duże/wielkie* *oczy* i ZF (*chtos'*) *robyt'/zrobyt' webyki* *oczy* są ekwiwalentami formalnymi ze wspólnymi semami: 'zdziwienie' i 'zaciekawienie', przy obecności tylko w definicjach polskiego ZF elementu 'strach'. Analiza kontekstowa wykazuje jednak inną sytuację semantyczną: w korpusach tekstów języka polskiego oraz na stronach internetowych znaleziono 130 kontekstów z wykorzystaniem ZF (*ktoś*) *robi/zrobi duże/wielkie* *oczy* wyłącznie na określenie emocji zdziwienia, np. *Każdy, kto usłyszał o jego pomysłe, robił duże* *oczy* (NKJP). Badania kontekstowe nie potwierdziły obecności w strukturze tego ZF semów 'strach' i 'zaciekawienie'. Wspólny więc dla ZF ukraińskiego i polskiego jest sem 'zdziwienie'.

Słowniki polskie kodyfikują również wariant ZF (*ktoś*) *robi/zrobi okrągłe* *oczy*, którego brak w słownikach ukraińskich. Obraz okrągłych oczu przedstawiony w ukraińskim ZF *robyty kruhli* *oczy* w 3 kontekstach (na 10 stronach internetowych) odnosi się do uczucia zdumienia, np. *A potim robyły kruhli* *oczy j bezmežno dywuwałysia, czoho ce ja (ot durna!) ne po-*

6) www.wolnelektury.pl/katalog/dziecinstwo/dom/-37k (dostęp: 10 września 2012).

7) <http://pl.wikisource.org/wiki/BudnikIX> (dostęp: 10 września 2012).

8) Ponad 50 kontekstów: <http://www.pinezka.pl/opowiadania-archiwum/2509-przedstawienie> (dostęp: 10 września 2012).

trapyła na plaż⁹⁾, a w 2 innych do uczucia strachu, np. *...postarajtesia znajty zahalni spohady pro žyttia. Ne warto ro byty kruhli o czi j u żachu howoryty: «Newże ty j prawda pamjatajesz, jak Jurij Haharin poletiw u kosmos!»¹⁰⁾*

Obraz wielkich lub okrągłych oczu charakterystyczny jest w jednakowym stopniu dla frazeologii ukraińskiej i polskiej. Tworzone za pomocą tych samych komponentów ZF służą w obu językach do określenia emocji zdumienia. Sem 'strach', który zawarty jest tylko w polskich definicjach słownikowych, nie znalazł potwierdzenia kontekstowego.

W ramach trzeciej podgrupy rozpatrujemy ZF, które nie mają odpowiedników formalnych w drugim analizowanym języku i w wypadku których trudno jest ustalić cechy mimiczne będące ich prototypem.

Nie ma odpowiedników w języku ukraińskim polski ZF (*ktos*) *postawi/stawia oczy w słup, oczy stanęły (komuś) w słup* 'ktoś obróci oczy ku górze i utkwii w czymś nieruchomo wzrok, zwykle na skutek przerażenia, zdumienia; ktoś obrócił oczy ku górze' (USJP i WSPFN). Trudno jest zidentyfikować cechę mimiczną, która stała się w tym wypadku prototypem. Prawdopodobnie jest nią cecha mimiczna «szeroko otwarte oczy».

W języku ukraińskim jest natomiast ZF [*aż*] *oczi rohom lizut'/polizły/wyłaziat'* (*u koho, komu, czyji*) o znaczeniu 'ktoś długo, ciężko pracując, czuje ostry ból; czuje strach; wstydzi się' (FSUMU), niemający odpowiednika formalnego w języku polskim. Obraz ukraińskiego ZF jest obcy użytkownikom języka polskiego. Nie wiadomo też, jak wyglądają oczy, które «wyłażą rogiem», chyba też są one «szeroko otwarte».

Nie mają formalnych odpowiedników w języku ukraińskim również dwa polskie ZF: (*ktos*) *wykrzywia twarz w śmiertelnym lęku i oczy uciekają (komuś) w głąb*. Są one używane na określenie emocji strachu i realizują w strukturze ZF cechy mimiczne «dynamiczna twarz» i «dynamika oczu». Są to zatem przykłady specyficznego sposobu konceptualizacji emocji strachu przez użytkowników języka polskiego.

Niemniej obraz «dynamicznej twarzy» nie jest całkiem obcy frazeologii ukraińskiej, znalazł on odzwierciedlenie np. w strukturze ZF (*chtos*') [*aż*] *minyt'sia/pereminywsia na łyci/w łyci/na oblyczczy* 'czyjaś twarz nabiera innego wyrazu z powodu zdenerwowania, złości, radości itp.' (FSUM) czy ZF (*chtos*') *skrywyw/sklejw/zrobyw/robyt'* *kysłu minu* 'ktoś wyraża niezadowolony' (FSUM).

Obraz leżący u podstaw polskiego ZF *oczy uciekają (komuś) w głąb* nie służy do konceptualizacji emocji w języku ukraińskim, jest on całkowicie obcy użytkownikom tego języka. Polakom natomiast całkowicie obcy jest obraz leżący u podstaw ukraińskiego ZF *aż oko wjane* (dosłownie: *aż oko więdnie*) (*wid czoho* lub bez dopełnienia) 'ktoś zaczął się bać, komuś zrobiło się straszno itd. od czegoś' (SFUM), np. w kontekście: *Wowky wytiahaly solo, a ż oko wjanulo¹¹⁾*.

⁹⁾ *A potem robili okrągłe oczy i bezgranicznie się dziwili, czemu ja (ot głupia!) nie trafiłam na plażę* (www.umoloda.kiev.ua/number/795/183/28925/-35k, dostęp: 10 września 2012).

¹⁰⁾ *...spróbujcie odnaleźć ogólne wspomnienia o życiu. Nie trzeba robić okrągłych oczu i z przerażeniem mówić: «Czy naprawdę pamiętasz, jak Jurij Gagarin poleciał w kosmos?!...»* (http://www.tailand.org.ua/turizm/Postukavysya_bs_u_rebro/, dostęp: 10 września 2012).

¹¹⁾ *Wilki ciągnęły solo, aż oko więdnęło* (http://abetka.ukrlife.org/f_lysf.htm, dostęp: 24 września 2012).

Wnioski

Dla frazeologicznego określania strachu ważne są dla Polaków i Ukraińców trzy — spośród sześciu wyodrębnionych przez W. Łabuńską — cechy mimiczne: «szeroko otwarte oczy» z «poziomymi zmarszczkami na czole», «uniesione brwi i ich końce wewnętrzne». Wyróżnione przez W. Łabuńską cechy «statyczna twarz» i «oczy bez widocznego błysku» w strukturze ZF zastąpione zostały przez charakterystykę fizjologiczną «dynamiczna twarz» i «błysk oczu». Dodatkowo realizację we frazeologii mimicznej otrzymuje cecha mimiczna «dynamika oczu», o której nie wspomina autorka.

Sposób realizacji tej samej cechy mimicznej, jako prototypu ZF w dwu spokrewnionych językach, nie zawsze jest tożsamy. Np. ZF o cesze mimicznej «szeroko otwarte oczy» z «poziomymi zmarszczkami na czole» można uważać za względne ekwiwalenty międzyjęzykowe (4 ZF), np.: warianty ZF *oczy wylazły (komuś) na wierzch* (USJP i WSFPWN) i *oczi nawerch wylizły (u koho/komu/czyji)* (FSUM), ZF *oczy biegają i oczi bihajut'*. Brak w tych dwu językach ekwiwalentu całkowitego.

Do formalnie i obrazowo identycznych ZF, które jednak w jednym z języków nie służą do określenia strachu, zaliczamy następujące ZF: (*chts'*) *wodyt' oczyma* i (*ktoś*) *wodzi/błądzi oczami*, (*chts'*) *robyt' wehyki oczi* i (*ktoś*) *robi wielkie/duże/okrągłe oczy*, [aż] *oczi obaraniły (czyji, u koho* lub bez dopełnienia) i (*ktoś*) *patrzy zbaraniałym wzrokiem*.

Wykazano istnienie ZF o bogatszej realizacji leksykalnej i obrazowej w jednym z języków. Chodzi o sytuację, gdy ten sam znak mimiczny, konceptualizując emocję strachu w strukturze ZF różnych języków, odzwierciedla oryginalny sposób myślenia ich użytkowników. Dla użytkowników języka polskiego są to w porównaniu z językiem ukraińskim ZF: (*ktoś*) *postawi/stawia oczy w słup; oczy stanęły (komuś) w słup; oczy rozszerzają się ze strachu/przerażenia; (ktoś) patrzy jak sroka w gnat; (ktoś) patrzy osłupiałymi oczami; (ktoś) wykrzywia twarz w śmiertelnym lęku; mina się (komuś) wydłuża*. Dla użytkowników języka ukraińskiego są to w porównaniu z językiem polskim ZF: [aż] *oczi rohom lizut'/polizły/wylaziat'* (*u koho, komu, czyji*); (*szczos'*) *wyweło oczi na łob/na łoba (komus')*; *oczi na łob/na łoba lizut'/wylaziat'/polizły/wylizły (u koho, komu, czyji)*; *aż minytsia/pereminywsia na oblyczczy/na lyci*. Pokazano także polskie ZF, których prototypem jest znak mimiczny niebędący źródłem konceptualizacji emocji strachu we frazeologii ukraińskiej: *oczy zamigotały (komuś) strachem, broda się (komuś) trzęsie z wrażenia*. Wyraźnym przejawem specyfiki narodowego myślenia Polaków i konceptualizacji przez nich emocji strachu jest ZF *oczy uciekają (komuś) w głąb*. Specyfikę narodowego myślenia Ukraińców w procesie konceptualizacji emocji strachu odzwierciedla ZF *aż oko wjane* (dosłownie: *aż oko więdnie*). Obrazy te właściwe są tylko użytkownikom jednego z analizowanych tu języków, obce zaś użytkownikom drugiego języka.

W tak blisko spokrewnionych językach jak ukraiński i polski, mimo licznych wspólnych mechanizmów wyrażania emocji strachu za pomocą werbalnych oraz niewerbalnych środków komunikacji, da się wyodrębnić osobliwe, oryginalne sposoby jej konceptualizacji, ponieważ w każdym języku oddziałują na siebie dwie przeciwstawne tendencje: z jednej strony, tendencja do ujednocnienia, z drugiej — do różnicowania językowych obrazów świata poszczególnych społeczności językowych. Semantyczne podobieństwo sposobów interpretacji rze-

czywistości w badanych językach uzasadnia się uniwersalnością procesów kognitywnych i doświadczenia poznawczego oraz istnieniem wielowiekowych kontaktów między dwoma językami.

W konceptualizacji emocji strachu można zatem wyodrębnić cechy ogólnoludzkie, uniwersalne oraz cechy o znamionach narodowych, charakterystyczne dla określonej społeczności językowej. Niemniej, jak pokazuje analiza polskich i ukraińskich ZF, dominują w tych językach frazeologizmy o znamionach narodowych, o oryginalnym sposobie konceptualizacji emocji strachu (ogólnie 14 ZF w porównaniu z 4 ZF o względnej tożsamości semantycznej, formalnej i obrazowej i z 3 ZF będącymi ekwiwalentami formalnymi i bezobrazowymi, bez tożsamości semantycznej).

Bibliografia

- Akiszyńska A.A. i in. 1991: *Žesty i mimika w russkoj riecz, Russkij jazyk*, Moskwa.
- Ekman P., Fiesen W.V., Tomkins S.S. 1971: *Facial Affect Scoring Technique (FAST). A first validity study*, *Semiotica* 3, nr 1, s. 37–58.
- Jarząbek K. 1994: *Gestykulacja i mimika*. Słownik, Śląsk, Katowice.
- Karaś A. 2003: *Językowa konceptualizacja uczuć z grupy strachu na podstawie konstrukcji werbo-nominalnych*, *Poradnik Językowy*, z. 4, s. 27–35.
- Kiklewicz A. 2005: *Metafora w strukturze kategorii pojęciowej (na materiale językowej konceptualizacji STRACHU)*, *Poradnik Językowy*, z. 2, s. 7–25.
- Kriejdlin G.E. 2004: *Niewierbalnaja siemiotika. Jazyk tieła i jestiestwiennyj jazyk, Nowoje literaturnoje obozrienije*, Moskwa.
- Lakoff G. 1987: *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*, The University of Chicago Press, Chicago (<http://www.scribd.com/doc/7004213/Lakoff-G-Women-Fire-And-Dangerous-Things-42Pp-1987>, dostęp: 15 września 2012).
- Łabunskaja W.A. 1986: *Niewierbalnoje powiedienije (socyjalno-pierceptiwnyj podchod)*, Izdatielstwo Rostowskogo uniwersitieta, Rostow.
- Łewczenko O.P. 2005: *Frazeologiczna symbolika: linhwokulturolohicznij aspekt*, ŁRID NADU, Lwiv.
- Mieczkowskaja N.B. 2004: *Siemiotika: Jazyk. Priroda. Kultura*, Izdatielskij Centr «Akadiemija», Moskwa.
- Nowakowska-Kempna I. 2000: *Konceptualizacja uczuć w języku polskim, cz. 2: Data*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej Towarzystwa Wiedzy Powszechnej, Warszawa.
- Pieter J. 1963: *Słownik psychologiczny*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Pradid J.F. 1997: *Frazeologiczna ideohrafija (problematyka doslidžen’)*, NAN Ukraina, Kyjiw.
- Pradid J.F. 2006: *Frazeologiczni zasoby wyrażennia emocijnoho stanu strachu, [w:] id., U caryni linhwistyky i prawa*, Elinio, Simferopol, s. 56–58.
- Seliwanowa O. 2004: *Konceptualizacja somatycznoho kodu kultury w ukrajins’kich frazeologicznich, [w:] ead., Narisy z ukrajins’koji frazeologiji (psychokohnitywnyj ta etnokulturnyj aspekty)*, Brama, Czerkasy, s. 83–124.
- Sikorski D.K., Sucharski T. (red.) 2006: *Przestrzenie lęku. Lęk w kulturze i sztuce XIX–XX wieku*, Wydawnictwo Pomorskiej Akademii Pedagogicznej, Słupsk.
- Tomczak K. 1994: *Frazeologizmy nazywające strach w języku polskim*, *Poradnik Językowy*, z. 9, s. 26–33.
- Użczenko W.D. 2003: *Schidnosłowjans’ka frazeologija*, Alma-mater, Łuhans’k.
- Wierieszczagin E.M., Kostomarow W.H. 1983: *Lingwostranowiedczeskoje znaczenije niewierbalnych jazykow, [w:] id., Jazyk i kultura. Lingwostranowiedienije w priepodawanii russkogo jazyka kak inostrannogo: rukowodstwo*, Russkij jazyk, Moskwa, s. 196–210.

Wykaz skrótów

FSUM: Frazeologiczny słownik ukrajins'koji mowy, red. W. Biłonożenko i in., Naukowa dumka, Kyjiw 1999. — FSUMU: H. Udowyczenko, Frazeologiczny słownik ukrajins'koji mowy, t. 1–2, Naukowa dumka, Kyjiw 1984. — ISJP: Inny słownik języka polskiego, red. M. Bańko, t. 1–2, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000. — NKJP: Narodowy Korpus Języka Polskiego, <http://nkjp.pl>. — SFJP: S. Skorupka, Słownik frazeologiczny języka polskiego, t. 1–2, Wiedza Powszechna, Warszawa 1985. — SFUM: Słownik frazeologizmów ukrajins'koji mowy, red. W. Biłonożenko, Naukowa dumka, Kyjiw 2003. — SFWP: S. Bąba, J. Liberek, Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001. — SUM: Słownik ukrajins'koji mowy, red. I. Biłodid, t. 1–11, Naukowa dumka, Kyjiw 1970–1980. — USJP: Uniwersalny słownik języka polskiego, red. S. Dubisz, t. 1–4, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003. — WKS: K. Mosiołek-Kłosińska, A. Ciesielska, W kilku słowach. Słownik frazeologiczny języka polskiego, Wydawnictwo Szkolne PWN, Warszawa 2001. — WSF: R. Lebda, Wielki słownik frazeologiczny, Krakowskie Wydawnictwo Naukowe, Kraków 2008. — WSFJP: P. Müldner-Nieckowski, Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego, Świat Książki, Warszawa 2003. — WSFPWN: Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami, opr. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.

Summary

Mimic portrait of FEAR in Polish and Ukrainian phraseologies

Key words: phraseological unit, mimic sign, conceptualization, semantic structure, formal structure.

The article covers peculiarities of expressing the emotion of 'fear' with the help of Polish and Ukrainian phraseological units, the prototype of which is the mimics. In the course of the research formal and semantic comparative analysis of the Polish and Ukrainian phraseologisms expressing the emotion of 'fear', the prototype of which is the same mimic sign, is carried out. Peculiarities of interaction between verbal and non-verbal strata of the language in the process of expressing the emotion of 'fear' with the help of mimic phraseologisms are discovered, common and different elements of their formal and semantic structure are determined, also nationally marked phraseologisms are singled out.